

Αναδιφώντας το χθες (284)

Ανδρών και γυναικών αφανών και επιφανών:

περίπατος μνήμης στο παλιό κοιμητήριο του Ρεθύμνου (1)

■ Του ΧΑΡΗ ΣΤΡΑΤΙΔΑΚΗ*

Έναν ασυνήθιστο περίπατο πραγματοποιήσαμε με τις «Ημέρες Ρεθύμνου» την περασμένη Τετάρτη 11 Οκτωβρίου το απόγευμα, σ' ένα «ανοιχτό μουσείο» αλλά και τοπόσημο της πόλης, το παλιό νεκροταφείο του Αγίου Κωνσταντίνου. Συζητήσαμε για την ηλικία του, που ξεπερνά τους τρεις αιώνες και γνωρίσαμε την ιστορία της Μονής που είχε προϋπάξει στον χώρο, το όνομα της οποίας «Παναγία Μεσαμπελίτισσα» ακούγεται ως τοπωνύμιο μέχρι σήμερα. Διαπιστώσαμε ότι το τρίκλιτο καθολικό της έχει αρχίσει ν' αποκαλύπτεται από την αρχαιολογική υπηρεσία με ανασκαφή του δαπέδου του υπάρχοντος ναού. Συνεχίσαμε το περίπατό μας στους τάφους, που όπως το περιγράφει καλύτερα η λέξη είναι «μνήματα», χώροι μνήμης, από τους οποίους σταθήκαμε κατ' ανάγκη σε ορισμένους, αντιπροσωπευτικούς όσο γίνεται του συνόλου.

Επιλέξαμε τάφους με αξιοσημείωτο γλυπτικό διάκοσμο, επιτύμβιες πλάκες, στήλες με γλυπτική επίσηψη και προτομές (Μανουσάκη, Μαρουλιανού, Σαριδάκη, Δερμιτζάκη, Μακρυγιαννάκη κ.ά.). Κοντοσταθήκαμε επίσης σε τάφους δίπατους (Σταυρουλάκη-Κοκονά, Ζαχαριάδη κ.ά.), τάφους προσώπων ιστορικού ενδιαφέροντος (Ρώσων αξιωματικών και στρατιωτών, Κοβάλσκι), τάφους επιφανών Ρεθεμνιωτών (Ζαχαρίου, Γερακάρη, Πετυχάκηδων, Χατζηηγηρόρηδων, Μοάτσων κ.ά.), τάφους με συγκινητικά επιγράμματα (Σκουλούδη κ.ά.) και τάφους Ρεθεμνιωτών που άξιζαν καλύτερη τύχη από εκείνη που τους επιφυλάχθηκε από τους επιγόνους (γιατροί Ρολόγης και Σαουνάτσος). Ήταν ένας περίπατος, στον οποίο η ιστορία συναντήθηκε με τη μνήμη και την τέχνη, σ' έναν τόπο γαλήνης και ηρεμίας. Για να την διατηρήσουμε, συμμετείχαμε περιορισμένος αριθμός περιπατητών. Επειδή όμως οι ενδιαφερόμενοι αποδείχτηκαν περισσότεροι, σκοπεύουμε στο μέλλον να επαναλάβουμε τον περίπατο αυτό.

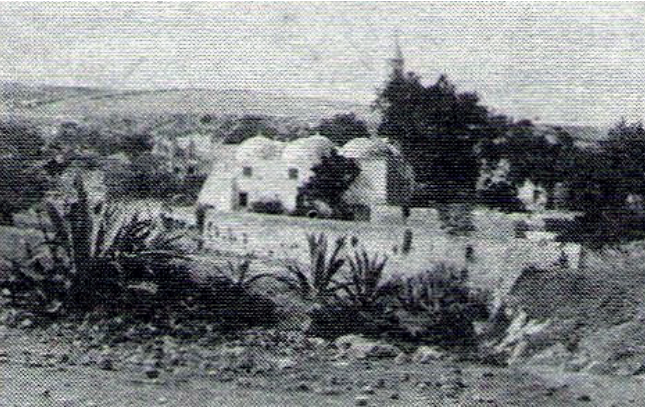

Αρχικά κάναμε μια επισκόπηση της ιστορίας των νεκροταφείων που λειτουργήσαν στο Ρέθυμνο σε διάφορες ιστορικές περιόδους. Τα αρχαιότερα απ' αυτά θα πρέπει να είχαν δημιουργηθεί στα υστερομινωικά χρόνια στη σημερινή περιοχή του Μασταμπά, όπου μεταπολεμικά αποκαλύφθηκαν δύο τουλάχιστον τάφοι, αλλά και στην πλατεία της Μητρόπολης και στις Τετρακτοικίες, όπου επίσης ανακαλύφθηκαν άλλοι δύο. Είκοσι περίπου αιώνες αργότερα ακολούθησε ένα νεκροταφείο στην ευρύτερη περιοχή της Σοχώρας και των Δικαστηρίων, η οποία είχε αρχικά βραχόδη μορφή. Το νεκροταφείο αυτό ήταν εξαιρετικά εκτεταμένο, αφού συγκροτούνταν από περισσότερους από 200 λαξευτούς τάφους και θα πρέπει να ανήκε, σύμφωνα με περιγραφές των κτερισμάτων του, στα κλασικά χρόνια. Την πληροφορία

Κατά τη Βενετοκρατία οι νεκροί θάβονταν είτε στο εσωτερικό δάπεδο των ναών είτε στο εξωτερικό, οι περισσότεροι, εκείνοι δηλαδή που δεν είχαν χρήματα και δεν φρόντιζαν να αφήσουν σοβαρές δωρεές για την ταφή και τα μνημόσυνά τους. Μην ξεχνάμε ότι στο Ρέθυμνο λειτουργούσαν 59 ναοί και μικρομοναστήρια, για τα οποία οι οικονομικές αυτές δωρεές ήταν ουσιώδεις για τη συνέχιση της λειτουργίας τους. Μάλιστα το έτος 1646, κατά την περίοδο ακριβώς της πολιορκίας του Ρεθύμνου από τους Οθωμανούς, που οι πολιορκούμενοι έφεψαν αθρόα θύματα της πανούκλας, εξαιτίας και του συγχρωτισμού τόσο πληθυσμού στον περιορισμένο τειχισμένο χώρο, οι Ρεθεμνιώτες, αδυνατώντας να θάψουν τους νεκρούς τους στους υπάρχοντες χώρους αναγκάζονταν να το κάνουν σε κάθε διατιθέμενο. Έτσι, κατά τις εργασίες ανακαίνισης

του ναού του Αγίου Φραγκίσκου, προκειμένου να στεγάσει την Προσωρινή Έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου, αποκαλύφθηκε στο δάπεδό του πλήθος πρόχειρων ταφών, οι οποίες είναι πιθανόν να πραγματοποιήθηκαν σ' αυτή ακριβώς την περίσταση.

Το χριστιανικό Νεκροταφείο του Ρεθύμνου στον μισό αιώνα που μεσολάβησε από την κατάληψη της πόλης από τους Οθωμανούς το 1646 μέχρι το έτος 1701 βρισκόταν, όπως αναφέρει ο Παύλος Βλαστός, στον περίβολο του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα (ή Αγίου Ονουφρίου) στον Μασταμπά, που είχε μετατραπεί από

Ας δούμε όμως ποια τύχη είχαν οι μουσουλμάνοι νεκροί. Με παρουσία σχεδόν τεσσάρων αιώνων, από το 1646 μέχρι και το 1924, η μουσουλμανική κοινότητα του Ρεθύμνου ήταν σχεδόν μέχρι το τέλος πλειοψηφική στην πόλη. Ήταν λοιπόν λογικό να δημιουργηθεί εκτεταμένο νεκροταφείο. Τα «Μεζάρια» αυτά απλώνονταν έξω από τα τείχη και κάλυπταν τους χώρους των μετέπειτα Δημοτικού Κήπου, του χώρου στάθμευσης του 3ου Γυμνασίου-Λυκείου και τμήματος της οδού Μοάτσου, φτάνοντας μέχρι και το 1^ο Λύκειο (Πολυκλαδικό) και στο νότιο μέχρι την σημερινή οδό Χατζημιχάλη Πάνναρη. Μετά την καθαίρεση του Χουσι Βακογλάκη από τη θέση του δημάρχου το 1919, τα νεκροταφεία αυτά υπέστησαν αναγκαστική απαλλοτρίωση. Για την αποφυγή μάλιστα επανόδου στο πρότερο παρελθόν εγκαθιδρύθηκε σ' αυτά Αγροκήπιο, το οποίο αργότερα επί δημαρχίας Τίτου Πετυχάκη μετεξελίχθηκε σε έναν από τους επιφανέστερους δημοτικούς κήπους της Ελλάδας. Ένα άλλο οικόπεδο, προοριζόμενο για μουσουλμανικό νεκροταφείο, πολύ μικρότερο από τα προηγούμενα, 5,5 στρεμμάτων, φαίνεται ότι αποκτήθηκε σε αντικατάσταση των προηγούμενων στην Καλλιθέα, στη γωνία των οδών Θεοδοκοπούλου και Πορτάλιου. Το νεκροταφείο αυτό άφησε στην περιοχή το -ξεχασμένο σήμερα-τοπωνύμιο «Μεζάρια».

Το Εβραϊκό Νεκροταφείο του Ρεθύμνου βρισκόταν στα νοτιοδυτικά της πόλης, στο οικόπεδο που καταλαμβάνει το σημερινό ΚΤΕΛ. Ήταν γνωστό με την επωνυμία «Οβραϊκά Μνήματα» και συνόρευε από τα δυτικά με χείμαρρο, ο οποίος γεφυρωνόταν από το «Γεφύρι των Οβριών». Δεν είναι ασφαλώς συμπτωματικό το γεγονός ότι στην ευρύτερη περιοχή είχαν χωροθετηθεί οι οχλούσες δραστηριότητες της πόλης, μεταξύ των οποίων το μουσουλμανικό και αργότερα και το χριστιανικό σφαγείο, μεταφερμένο το δεύτερο από την περιοχή του ρέματος Καμαράκι. Η αποκαθίλιση του ξεκίνησε το έτος 1919 από τον Αρχιεπίσκοπο Κρήτης Αβραάμ Εβλαγκόν, ο οποίος προτίμησε να περιουλλέξει τα οστά των Εβραίων του Ρεθύμνου και να τα μεταφέρει στο αντίστοιχο κοιμητήριο των Χανίων, προκειμένου να τα προφυλάξει από τις γνωστές βεβηλώσεις της περιόδου του Μεσοπολέμου. Από το Νεκροταφείο αυτό, το οποίο διακρίνεται περιτοιχισμένο, χωρίς τα μάρμαρα, στη διπλανή φωτογραφία, ο επιμελητής αρχαιοτήτων Χρίστος Μακρής είχε διασωθεί μια επιτύμβια στήλη με τη χρονολογία 1713, η οποία λανθάνει, ενώ μια άλλη είχε διασωθεί από την οικογένεια Λιονή. Οι τάφοι αυτοί αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως «πολυτελείς και μετά μαρμάρων κεκοσμημένοι».

Ένας νεκροταφειακός τομέας που λειτουργήσε στο Ρέθυμνο μέσα σ' εκείνον της Μεσαμπελίτισσας, στον οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω, ήταν ο ρωσικός. Τα Ρωσικά στρατεύματα κατοχής είχαν παραμείνει στο Ρέθυμνο σχεδόν δώδεκα χρόνια, από το έτος 1897 μέχρι το 1909. Στο διάστημα αυτό κάποιοι από τους στρατιώτες απεβίωσαν από φυσιολογικά αίτια και κάποιοι άλλοι σκοτώθηκαν σε μάχες, όπως στο Βιολί Χαράκι στις 2 Αυγούστου του 1905, σε μάχη με τους επαναστάτες του Θεορίσου. Συνολικά στο Ρέθυμνο ενταφιάστηκαν 75 άτομα, από τα οποία 18 καθολικοί Πολωνοί, 2 Εβραίοι και ένας Μουσουλμάνος. Οι υπόλοιποι 54 ορθόδοξοι Ρώσοι στρατιώτες τάφηκαν ανατολικά του κοιμητηριακού ναού στο ορθόδοξο νεκροταφείο της Μεσαμπελίτισσας, στον σημερινό έκτο τομέα. Για την ταφή τους, μέσα σ' ένα νεκροταφείο ανοργάνωτο μέχρι τότε, χρειάστηκε η διαμόρφωση ενός χώρου με διαδρόμους και τάφους στοιχισμένους σε κανονικές αποστάσεις μεταξύ τους. Από τους 54 τάφους σήμερα μόλις έξι βρίσκονται στη θέση τους και από άλλους πέντε σώζονται διάσπαρτα στοιχεία στον χώρο. Οι πρώτες διαμαρτυρίες για την εξαφάνιση των τάφων είχαν διατυπωθεί στον Τύπο το έτος 1958 και απαντήθηκαν με τη δικαιολογία ότι οι καταστροφές αυτές είχαν συμβεί πριν από τη σύσταση της ενορίας του Αγίου Κωνσταντίνου το 1955. Άλλες διαμαρτυρίες καταγράφηκαν το 1980 και απαντήθηκαν με τη δικαιολογία ότι ο χώρος τους είχε παραχωρηθεί για την ταφή απόρων ενοριτών. Πρόσφατα σε αντικατάστασή τους εγκαταστάθηκε μια κοινή επιτύμβια στήλη σε επαφή με τον νότιο τοίχο του Νεκροταφείου.

Ένα άλλο νεκροταφείο που λειτουργήσε στο Ρέθυμνο ήταν το Πολωνικό, στη συμβολή των σημερινών οδών Τιμολέοντος Βάσσου και Κριάρη, στο οποίο οδηγήθηκαν οι σωροί των 18 Πολωνών στρατιωτών της δύναμης Κατοχής, οι οποίοι απεβίωσαν στο Ρέθυμνο κατά την περίοδο κατοχής του. Την εποχή εκείνη οι Πολωνοί ήταν ουσιαστικά υπόδουλοι στους Ρώσους, με τους οποίους επιπλέον τους χωρίζε το θέμα του δόγματος. Έτσι για τις θρησκευτικές τους ανάγκες τους παραχωρήθηκε ο ναός του Αγίου Αντωνίου της Πάντοβα (Φραγκοκλησιά), ο οποίος ουσιαστικά ξαναχτίστηκε, ενώ για τις μεταθανάτων ανάγκες διαμορφώθηκε το κοιμητήριο αυτό, στο οποίο θάβονταν στη συνέχεια οι ελάχιστοι καθολικοί που απεβίωσαν στο Ρέθυμνο. Το έτος 1933 τοποθετήθηκε στον χώρο από τις πολωνικές αρχές αναθηματική πλάκα με την επιγραφή «Η αναγεννηθείσα Πολωνία στα πεδόντα τέκνα της», ενώ με πρωτοβουλία του Χριστόφορου Σταυρουλάκη το έτος 1976 πραγματοποιήθηκε επιμνημόσυνη δέηση.

Ένα πρόχειρο νεκροταφείο στην Άμμο Μισιρίων κατασκευάστηκε στα τέλη Μαΐου του έτους 1945. Εκεί θάφτηκαν οι 31 μάρτυρες που εκτελέστηκαν στις 23 Μαΐου 1941 και ριχτήκαν από τους κατακτητές σε πηγάδι, οι άλλοι τόσοι εκτελεσμένοι της επόμενης ημέρας, τους οποίους είχαν περιλούσει με βενζίνη και κάφει, και μερικοί ακόμη, εκτελεσμένοι αργότερα. Αντίθετα στη δυτική πλευρά του μεγάλου τάφου οι εκεί δημιουργημένοι ατομικοί τάφοι ήταν όχι μόνο σημασμένοι επάνω στους ξύλινους σταυρούς με ονόματα αλλά και οριοθετημένοι με άσπρες θαλασσινές κροκάλες. Το νεκροταφείο διαλύθηκε πολύ γρήγορα, μετά την εκπαφή των νεκρών και την μεταφορά τους στο ναό του Αγίου Γεωργίου αρχικά και αργότερα, το 1943, στο νενοτάφιο που δημιουργήθηκε στη θέση του Νεκροταφείου της Άμμου.

Το Συμμαχικό Νεκροταφείο δημιουργήθηκε από τις Γερμανικές δυνάμεις κατοχής το έτος 1941 στον χώρο όπου βρίσκεται σήμερα οικοδομημένο το 9^ο Δημοτικό Σχολείο Μισιρία. Ο χώρος που καταλάμβανε ήταν μικρότερος απ' αυτόν που κατείχε σήμερα το Σχολείο. Η είσοδος διανοιγόταν επάνω στον δρόμο Ρεθύμνου - Ηρακλείου και ήταν απλή. Οι άλλες του πλευρές διαχωρίζονταν από τα διπλάνα χωράφια με αθάνατους (αγαύες) και κυπαρίσσια. Το Νεκροταφείο διασχιζόταν από έναν επιμήκη διάδρομο, που οδηγούσε στο βάθος σε έναν μικρό βωμό, στον οποίο ακουμπούσε ένας μεγάλος ξύλινος σταυρός. Αριστερά και δεξιά του διαδρόμου αναπτύσσονταν 100-150 τάφοι Συμμάχων αλλά και Ελλήνων πολεμιστών της Μάχης της Κρήτης. Μετά την Απελευθέρωση έγινε εκπαφή των οστών και μεταφορά τους στο Συμμαχικό Νεκροταφείο της Σούδας, ενώ στη θέση του βωμού τοποθετήθηκε το «Άγαλμα της Ελευθερίας». Το Άγαλμα παρέμεινε εκεί μέχρι την περίοδο 1975-76 και κατόπιν μεταφέρθηκε στον χώρο εκτέλεσης των 110 Μαρτύρων στη Μισιριανή Άμμο. Θα συνεχίσουμε όμως την επόμενη εβδομάδα.

* Ο Χάρης Στρατιδάκης είναι Δρ. Παιδαγωγικής-ιστορικός ερευνητής-συγγραφέας, strharis@yahoo.gr, 2831055031